

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

Sevket Pamuk, Osmanli Imparatorlugunda Paranın Tarihi

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.799](https://doi.org/10.12681/mnimon.799)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΛΟΒΟΣ Η. (1999). Sevket Pamuk, Osmanli Imparatorlugunda Paranın Tarihi. *Μνήμων*, 21, 263-270.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.799>

κριτικό υπόμνημα των ανέκδοτων από τον Φοριέλ τραγουδιών, τα οποία εκδίδονται στο δεύτερο τόμο της σημερινής έκδοσης.

Όπως σημειώσαμε, στα ανέκδοτα τραγούδια δεν έχουμε την τελική βούληση του Φοριέλ για τη μορφή τους και φυσικά η σημερινή έκδοση δε χρειάστηκε υποσελίδιο κριτικό υπόμνημα για να την αποτυπώσει. Έχουμε όμως τις μεταγενέστερες της αρχικότερης καταγραφές και ακόμα μία ή περισσότερες αντιγραφές από τον Φοριέλ. Το αναλυτικό κριτικό υπόμνημα είναι για όλα αυτά οδηγός μας.

Στο τρίτο επίμετρο εκδίδονται αμετάφραστες οι ανέκδοτες πληροφορίες και σχολιασμοί του Φοριέλ για δημοτικά τραγούδια, ενώ στο τέταρτο επίμετρο απλώνονται τα απαραίτητα σχόλια του σημερινού εκδότη χωρίς πλατυασμούς ή διάθεση απόκρυψης των αγνοιών του, μπροστά στα δύσκολα νοηματικά και πραγματολογικά προβλήματα που παρουσιάζουν τα τραγούδια. Ίσως το πρώτο από τα σχόλια, για τις προηγούμενες μεταφράσεις του Φοριέλ στα ελληνικά, έπρεπε να είχε ενσωματωθεί στον πρόλογο του πρώτου τόμου για εγκαιριότερη πληροφόρηση του αναγνώστη.

Η προσπάθεια για απλούστερο γλωσσάρι το αδίκησε τελικά: χωρίς ετυμολογικές προτάσεις και κυρίως χωρίς παραπομπές στα κείμενα, όπου απαντάται κάθε λέξη, οι ερμηνείες μοιάζουν να συνάγονται από τα συμφραζόμενα και έτσι χάνεται όλη η αναζήτηση του συντάκτη στα λεξικά, στα γλωσσάρια και η προσπάθεια για ενσωμάτωση της προφορικής σοφίας των συγχρόνων.

Τελειώνοντας την ανάγνωση σκέφτηκα ότι η δικαίωση του βιβλίου θα πρέπει να αναζητηθεί στο ότι αποκτήσαμε ένα στέρεο και αξιόπιστο κωδικοποιημένο σώμα της συλλογής δημοτικών τραγουδιών του Φοριέλ, με πολλαπλές δυνατότητες προσεγγίσεων στο υλικό της και χωρίς τις παγίδες των ιδεολογικών και των υποκειμενικών προσεγγίσεων. Έτσι μπορούμε να θεωρούμε δευτερότερο τον ιδιότυπο περιορισμό που επέβαλε ο σημερινός εκδότης και στον Φοριέλ και στον εαυτό του. Ο Φοριέλ ως εκδότης δημοτικών τραγουδιών περιορίστηκε στο κριτικό υποσελίδιο υπόμνημα της νέας έκδοσης ενώ εκδίδεται και δοξάζεται ο Φοριέλ ως συστηματικός συλλέκτης δημοτικών τραγουδιών καθώς οι συγκεντρωμένες καταγραφές ταξινομούνται χρονικά και η αρχικότερη καταγραφή έχει το προνόμιο να δίνει το βασικό κείμενο, ενώ οι μεταγενέστερες διεκδικούν μέσα από το αναλυτικό υπόμνημα την προβολή των παραλλαγών τους.

Ο σημερινός επιμελητής στέρησε και από τον εαυτό του τη δόξα του εκδότη δημοτικών τραγουδιών με την προσδοκία ότι η όσο γίνεται πιο πιστή παρουσίαση της διαδικασίας καταγραφής των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών θα μας βοηθήσει (να προχωρήσουμε κάποτε από αυτόν τον έμμεσο δίαυλο —που είναι ο μόνος για τον οποίον μπορούμε να είμαστε σίγουροι— προς τη σύλληψη και την κατανόηση της νοητικής διεργασίας που ονομάζουμε “προφορική δημιουργία”) και των δημοτικών τραγουδιών που είναι ίσως το πρώτο της παράδειγμα.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ισταμπούλ, Απρίλιος 1999, xvi+327 σ., φωτογραφίες νομισμάτων.

Το χρήμα, μαγιά της οικονομικής ζωής των λαών και των κρατών μέσα στην ιστορία, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ένας πανταχού παρών άγνωστος στην ιστοριογρα-

φία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το πρόβλημα έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι δεν έχει γίνει δυνατό να καταρτιστούν με συστηματικό τρόπο διαχρονικοί πίνακες με

τα βασικά χαρακτηριστικά των νομισμάτων που κυκλοφόρησαν επί 600 χρόνια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και με τις ισοδυναμίες τους με τα αντίστοιχα νομίσματα της Ευρώπης. Η ελληνική βιβλιογραφία επέδειξε πρόσφατα μια συμβολή στο ζήτημα, με μια μελέτη για την κυκλοφορία των νομισμάτων με βάση ελληνικές πηγές (Ευτ. Δ. Λιάτα, *Φλωριά δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996). Αλλά από τη σκοπιά ευρύτερα της ιστορίας του οθωμανικού χώρου (αξεχώριστο μέρος του οποίου είναι σ' αυτή την περίοδο και τα ελληνικά πράγματα) το κενό αυτό έρχεται να καλύψει, μετά από μακρόχρονη αναδίφηση στα αρχεία, στους νομισματικούς καταλόγους και στη διάσπαρτη βιβλιογραφία, η μελέτη του Şevket Pamuk (Σεβκέτ Παμούκ), καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου στην Κωνσταντινούπολη, για την ιστορία του χρήματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αξίζει να επισημανθεί εξαρχής ο συνθετικός χαρακτήρας της εργασίας του Π., η οποία αναφέρεται σε μία περίοδο 600 ετών, από το 1300 ως το 1918, και καλύπτει όλο το εύρος της Αυτοκρατορίας, από την Κριμαία ως τη Βόρεια Αφρική και από τα Βαλκάνια ως τον Περσικό Κόλπο. Παρά το γεγονός ότι τα αρχεία της Αυτοκρατορίας και η πληθώρα πλέον της ιστοριογραφικής εργασίας προσφέρουν τα τελευταία χρόνια αυτή τη δυνατότητα —και ήδη υπάρχουν στο χώρο της νομισματικής και την οικονομικής ιστορίας εξαιρετικές εργασίες του H. Sahillioğlu— η μελέτη του Π. συγκαταλέγεται, νομίζω, σ' εκείνες τις συνθετικές μελέτες αναφοράς στο χώρο της ιστοριογραφίας που σπάνια βλέπει κανείς. Ειδοποιός διαφορά από τις εργασίες ως τώρα στο χώρο αυτό είναι ότι σ' αυτή το χρήμα δεν είναι μόνο το αντικείμενο της έρευνας, αναδεικνύεται ταυτόχρονα σε ένα εξαιρετικό αναλυτικό εργαλείο για την εξέταση συνολικά της ιστορίας της Αυτοκρατορίας. Είναι βέβαιο ότι η «ιστορία του χρήματος» του Π. θα είναι στο εξής ένα

απαραίτητο βιβλίο για το μελετητή όποιος πτυχές της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο οποίο θα βοηθήσει και το γεγονός ότι πρόκειται να εκδοθεί παράλληλα και στα αγγλικά από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις του Cambridge.

Στην εισαγωγή του βιβλίου (σ. 1-22) ο Π. παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής των Οθωμανών, την οποία καθόριζε η γραφειοκρατία της Κωνσταντινούπολης, αφού πρώτα επικράτησε επί της τουρκογενούς αριστοκρατίας της γης στην περιφέρεια. Οι προτεραιότητες αυτής της πολιτικής, όπως τις ανέπτυξε σε ένα πρόσφατο άρθρο του ο Mehmet Genç ήταν η τροφοδοσία της οικονομίας των πόλεων (και ταυτόχρονα του στρατού, του παλατιού και της γραφειοκρατίας), η εξασφάλιση δημοσιονομικών εσόδων και η διαφύλαξη και αναπαραγωγή της κατεστημένης τάξης. Οι κυβερνώντες στην Κωνσταντινούπολη δεν μπόρεσαν να αποφύγουν τον παρεμβατισμό στο εσωτερικό εμπόριο και σ' εκείνο των μακρινών αποστάσεων, αυτό δεν ήταν όμως απλή υπόθεση, καθώς τα κράτη τότε δεν είχαν τις δυνατότητες των σύγχρονων κρατών. Μετά την περίοδο ολοκληρωτικού και σκληρού παρεμβατισμού επί Mehmed B', οι Οθωμανοί κυβερνώντες διαπίστωσαν ότι οι στόχοι του παρεμβατισμού δεν ήταν δυνατά να ευοδωθούν και στράφηκαν σε μια πολιτική επιλεκτικής παρέμβασης στην οικονομία. Πρόκειται για μια σημαντική παρατήρηση του Π., καθώς μέχρι και σήμερα η ιστοριογραφία στην Τουρκία ιδιαίτερα, λόγω του κρατιστικού ιδεολογικού της υπόβαθρου αλλά και της φύσης του αρχαιικού (που προέρχεται κυρίως από την κεντρική διοίκηση), επιμένει να προσεγγίζει την οικονομία της Αυτοκρατορίας με κύριο ερμηνευτικό άξονα τη διαρκή και ολοκληρωτική κρατική παρέμβαση. Η κριτική του Π. στην παραδοσιακή άποψη της ιστοριογραφίας στηρίζεται μεταξύ άλλων στη μελέτη του θεσμού της διατίμησης (narh). Η δημοσίευση κάποιων από τους καταλόγους διατίμησης των βασικών αγα-

θών που ετοιμάζαν οι καθήδεις (ιεροδίκες) δημιούργησαν την εντύπωση ότι ο θεσμός αυτός υπήρξε μια σταθερή συνισταμένη της οικονομίας των οθωμανικών πόλεων. Όταν, ωστόσο, ο συγγραφέας επιχειρήσει μια συστηματική μελέτη στους περισσότερους από χίλιους σωζόμενους τόμους από τα κατάστιχα των ιεροδικείων της Κωνσταντινούπολης, του Γαλατά και του Σκούταρι, διαπίστωσε ότι οι κατάλογοι αυτοί δεν ετοιμάζονταν ούτε σε σταθερή βάση ούτε και συστηματικά, παρά μόνο σε περιόδους ιδιαίτερης οικονομικής αστάθειας και κρίσης, όταν το κράτος θεωρούσε ότι έπρεπε να παρέμβει.

Τα οθωμανικά νομίσματα, κληρονόμοι, όπως σημειώνει ο Π., των νομισματικών παραδόσεων της Ρώμης και του Βυζαντίου, των μεσαιωνικών ισλαμικών κρατών, του μογγολικού κράτους των Ιλχανιδών στο Ιράν, των ιταλικών πόλεων και γενικώς της Μεσογείου, χρησιμοποιήθηκαν από τους κυβερνώντες στην Κωνσταντινούπολη ως ηγεμονικό σύμβολο, ως μέσο φοροεισπραξίας και πληρωμών, αλλά και με το γενικότερο στόχο να εξασφαλιστεί η οικονομική δραστηριότητα τόσο στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων όσο και στο εσωτερικό της χώρας. Στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής των Οθωμανών που αναπτύχθηκε παραπάνω, τα νομίσματα δέχθηκαν και αυτά στο δεύτερο μισό του 15ου αι. τις συνέπειες του κρατικού παρεμβατισμού, ο οποίος όμως στη συνέχεια υποχώρησε κάτω από το βάρος της αδυναμίας ελέγχου της ροής των πολύτιμων μετάλλων και του ελέγχου των νομισμάτων ή των τιμών τους, σε έναν περισσότερο επιλεκτικό, ευέλικτο και ρεαλιστικό παρεμβατισμό. Η δυσκολία των Οθωμανών, όπως και όλων των κρατών στην Ευρώπη αυτή την περίοδο, να εγκαθιδρύσουν μια σταθερή νομισματική τάξη έγκειται στο γεγονός ότι το χρήμα, κυκλοφορώντας στη μορφή χρυσών, αργυρών ή άλλων μεταλλικών νομισμάτων, ανταποκρινόταν στη ζήτησή του ανάλογα με τα μεγέθη των πολύτιμων μετάλλων που κυκλοφορούσαν στην αγορά· αν το εμπόριο

μιας χώρας είχε ανοίγματα προς το εξωτερικό, τότε τα πολύτιμα μέταλλα έφταναν από τη χώρα και η προσφορά χρήματος δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στη ζήτηση. Επιπλέον, η επακόλουθη ανασφάλεια ή και η αστάθεια της νομισματικής μονάδας οδηγούσε συχνά στην αποθησαύριση και κατά συνέπεια στην περαιτέρω μείωση του μεγέθους του κυκλοφορούντος χρήματος. Η Αυτοκρατορία των Οθωμανών, την οποία διέτρεχαν οι μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι που συνέδεαν την Ευρώπη με την Ασία, ήταν αποδέκτης του χρυσού και του αργύρου της Ευρώπης με τους οποίους πληρώνονταν οι εισαγωγές μπαχαρικών, μεταξωτών και άλλων υφασμάτων από την Ασία. Παρ' όλ' αυτά, λόγω των ανοιγμάτων του εξωτερικού εμπορίου προς την Ανατολή, οι Οθωμανοί δεν μπορούσαν να εμποδίσουν αυτά τα πολύτιμα μέταλλα να συνεχίσουν το δρόμο τους. Συνεπώς η Αυτοκρατορία παρέμενε πάντοτε κάτω από την απειλητική επίδραση των συχνών διακυμάνσεων στη διηπειρωτική κυκλοφορία αγαθών και πολύτιμων μετάλλων, χωρίς καθορισμένα νομισματικά σύνορα.

Ο Π. διακρίνει πέντε περιόδους στην ιστορία του χρήματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από το 14ο αι. ως το 1477 (σ. 23-63). Η έναρξή της συνέπεσε με τη γνωστή στη νομισματική ιστορία μετατροπή, ήδη από τα μέσα του 13ου αι., της Ανατολικής Μεσογείου από ζώνη χρυσού σε ζώνη αργύρου και με την αντίθετη εξέλιξη στη Δύση. Κατά συνέπεια το πρώτο νόμισμα της μικρής τότε επικράτειας των Οθωμανών ήταν αργυρό, ονομαζόταν «ακσε» (άσπρο) και κόπηκε από τον Σουλτάνο Orhan το 1326/27 στην Προύσα, αμέσως μετά την κατάρρευση της ηγεμονίας των Ιλχανιδών στη Μικρά Ασία. Ακολουθούσε για συμβολικούς λόγους τα μοτίβα των νομισμάτων των Ιλχανιδών, καθώς και τη μονάδα βάρους τους, το «δράμι της Ταυρίδας» (3,072 γρ.), διέφερε, ωστόσο, από εκείνα στο μικρότερο βάρος του (1,15-1,18 γρ.). Είναι πιθανό, σημειώνει ο Π., ότι τα πρώτα αρ-

γυρά νομίσματα των Οθωμανών ακολούθησαν στο βάρος τους τα αργυρά νομίσματα του Βυζαντίου που κυκλοφορούσαν τότε στην περιοχή εκείνη. Το αργυρό άσπρο παρέμεινε μέχρι και το δεύτερο μισό του 15ου αι. το βασικό νόμισμα του κράτους και για την κοπή του ιδρύθηκαν νομισματοκοπεία και λειτούργησαν μεταλλεία κυρίως στα Βαλκάνια, όπου επεκτείνονταν την περίοδο αυτή οι Οθωμανοί. Παράλληλα, ωστόσο, κόπηκαν κυρίως στη Μικρά Ασία και κυκλοφόρησαν και χάλκινα νομίσματα με την ονομασία «mangır» ή «man-gur» ή «prul», την ονομαστική αξία των οποίων σε σχέση με το αργυρό άσπρο καθόριζε το κράτος.

Η πρώτη περίοδος λήγει με τις εντυπωσιακές παρεμβάσεις του Σουλτάνου Mehmed B', όταν στη διάρκεια τριάντα ετών το κράτος με συνεχείς επεμβάσεις μείωσε την περιεκτικότητα του άσπρου σε άργυρο κατά 30% (το 1481 το άσπρο έφτασε να ζυγίζει 0,75 γρ). Ο Π. εντοπίζει τα αίτια της πολιτικής αυτής καταρχάς στην προσπάθεια του Mehmed B' να δημιουργήσει μια συγκεντρωτική πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, προϋπόθεση της οποίας θεωρούσε και τη δημιουργία ενός ισχυρού κεντρικού θησαυρού· έχει υπολογιστεί ότι το έτος 1481 είχαν συγκεντρωθεί στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο στην Κωνσταντινούπολη περίπου τα μισά άσπρα που βρισκόνταν σε κυκλοφορία στην Αυτοκρατορία. Ταυτόχρονα η προσπάθεια αυτή συνέπεσε και με τη γενική ευρωπαϊκή συγκυρία της έντονης έλλειψης αργύρου κατά το 15ο αι. Βεβαίως, παρά τα μεγάλα έσοδα που εξασφάλισαν αυτές οι επεμβάσεις στο κράτος, ακολούθησε αναπόφευκτα άνοδος των τιμών (περίπου 30%). Ο πληθωρισμός έπληξε ιδιαίτερα τους μισθοδοτούμενους από το κράτος γενίτσαρους, οι οποίοι έσπευσαν μάλιστα να εξεγερθούν το 1444 στην Αδριανούπολη (επιστόδιο Buçuktepe) και να επιβάλουν την αύξηση των μισθών τους. Ο διάδοχος του Mehmed B', ο Bayezid B', έδωσε τέλος στην πολιτική της επέμβασης στο αργυρό νόμισμα, το οποίο

για όλη την επόμενη περίοδο μέχρι το 1585 παρέμεινε εντυπωσιακά σταθερό.

Σύμφωνα με τον Π., η δεύτερη περίοδος (σ. 23-121) στην ιστορία του χρήματος (1477-1585) χαρακτηρίζεται από την ολοκλήρωση του νομισματικού συστήματος της ισχυρής πλέον Αυτοκρατορίας μέσω της κοπής οθωμανικού χρυσού νομίσματος. Αυτό κόπηκε για πρώτη φορά το 1477/78 στην Κωνσταντινούπολη, ονομάστηκε «sultani» (σουλτανικό) και είχε το ίδιο βάρος και περιεκτικότητα σε χρυσό με το βενετικό δουκάτο και τα χρυσά νομίσματα των άλλων κρατών της Μεσογείου· μολονότι η Βενετία ήταν ο κατεξοχήν αντίπαλός τους την περίοδο αυτή, οι Οθωμανοί γνώριζαν φυσικά ότι το χρυσό τους νόμισμα δε θα είχε καμία τύχη αν είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα ήδη παγιωμένα νομίσματα στις αγορές της Μεσογείου. Το «sultani» δε φαίνεται μέχρι τα μέσα του 16ου αι., τουλάχιστον, να είχε μεγάλο μερίδιο στη νομισματική κυκλοφορία του χρυσού στην Αυτοκρατορία, στην οποία κυριαρχούσαν κυρίως ο βενετικό δουκάτο και το αιγυπτιακό («esefi») και σε μικρότερο βαθμό το ουγγρικό χρυσό νόμισμα (engürüsiye) και το «φλωρίνι» της Φλωρεντίας.

Σύμφωνα με τον Π., παρά την είσοδο και του χρυσού στο νομισματικό σύστημα της Αυτοκρατορίας, δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε σύμφωνα με την ορολογία του 19ου αι. το σύστημα *διμεταλλισμό*. Εφόσον δεν υπήρχε μια κρατικά καθορισμένη ισοτιμία μεταξύ του χρυσού και του αργυρού νομίσματος και το αργυρό άσπρο ήταν η βασική λογιστική μονάδα, το νόμισμα που χρησιμοποιούνταν περισσότερο απ' όλα στις συναλλαγές και το νόμισμα με βάση το οποίο καθορίζονταν οι αξίες και του χρυσού και του χάλκινου νομίσματος, ο Π. χαρακτηρίζει το σύστημα *μονομεταλλισμό με βάση τον άργυρο*. Το σύστημα αυτό είχε το πλεονέκτημα της ευελιξίας και το ακολουθούσαν γενικά όλα τα ευρωπαϊκά και ανατολικά μεσογειακά κράτη. Σ' αυτό οι αξίες των χρυσών νομισμάτων καθορίζον-

ταν από τις αγορές και όσο οι ισοτιμίες που εφάρμοζε το κράτος στα χρυσά νομίσματα δεν απομακρύνονταν από τις τιμές των αγορών, δεν υπήρχε φόβος εξαφάνισης των χρυσών ή αργυρών νομισμάτων. Με βάση αυτή την ευελιξία μπορεί να ερμηνευτεί και η πολιτική ενθάρρυνσης της κυκλοφορίας των ξένων νομισμάτων στην Αυτοκρατορία.

Σε αντίθεση με τις παλαιότερες απόψεις ο Π. επισημαίνει ότι ο 16ος αι. ήταν περίοδος υψηλού εκχρηματισμού της οθωμανικής οικονομίας τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Οι έρευνες των τελευταίων ετών δείχνουν ότι με την άνοδο του πληθυσμού και την αστικοποίηση πύκνωσαν οι δεσμοί πόλεων-υπαιθρου και αναπτύχθηκε ένα μικρό μέγεθος, αλλά εξαιρετικά πυκνό δίκτυο πιστωτικών σχέσεων, παρακάμπτοντας την απαγόρευση του τόκου από το Ισλάμ, αλλά και την ανυπαξία τραπεζικών ιδρυμάτων. Όπως φαίνεται επίσης από το περιεχόμενο των περιφερειακών νομοθετικών κανονισμών, η φορολογία συγκεντρωνόταν, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, σε χρηματική μορφή. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και ακολουθώντας τις νέες απόψεις της διεθνούς βιβλιογραφίας ο Π. επιχειρεί (σ. 122-174) μια νέα προσέγγιση στην «επανάσταση των τιμών» όπως αυτή βιώθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 16ο αι. και με την οποία αρχίζει η τρίτη περίοδος στην ιστορία του χρήματος σ' αυτή (1585-1690). Ο Π. υιοθετεί την κριτική στην άποψη Earl J. Hamilton - Annales, ότι δηλαδή η «επανάσταση των τιμών» οφείλεται στην είσοδο πολύτιμων μετάλλων από το Νέο Κόσμο στην Ισπανία και στη συνακόλουθη αύξηση της προσφοράς χρήματος. Με βάση και τις νέες μελέτες που αποδεικνύουν ότι η είσοδος πολύτιμων μετάλλων από το Νέο Κόσμο συνεχίστηκε και αυξήθηκε και στη διάρκεια του 17ου αι., όταν οι τιμές είχαν πλέον αρχίσει να πέφτουν, ο Π. συμπεριζεται την άποψη ότι η «επανάσταση των τιμών» συνδέεται με τις αλλαγές στη ζήτηση του χρήματος και την αύξηση της

ταχύτητας στην κυκλοφορία του, που προκάλεσε μεταξύ άλλων η γενική άνοδος του πληθυσμού και η αστικοποίηση στη διάρκεια του 16ου αι.· συνεπώς η αύξηση της προσφοράς χρήματος θεωρείται πλέον όχι η αιτία, αλλά το αποτέλεσμα της άνοδου των τιμών. Ο Π. διορθώνει και εμπλουτίζει με νέα στοιχεία και διαγράμματα τους κάπως αυθαίρετα υπερβολικούς υπολογισμούς που έκανε ο Ömer Lütji Barkan για να τεκμηριώσει την οθωμανική «επανάσταση των τιμών» και να τη συνδέσει στη συνέχεια αιτιολογικά με την «παρακμή» της Αυτοκρατορίας. Με βάση τους νέους υπολογισμούς ο Π. συνδέει την άνοδο των τιμών με την αύξηση στην ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος που προκάλεσε η έντονη αύξηση του πληθυσμού και η αστικοποίηση, η επέκταση των οικονομικών δεσμών πόλεων-υπαιθρου, της παραγωγής για την αγορά και της χρήσης του χρήματος. Συνεπώς ο πληθωρισμός των πολύτιμων μετάλλων δε θεωρείται η αιτία, αλλά παράγοντας που υποστήριξε και εξασφάλισε διάρκεια στην άνοδο των τιμών. Τέλος, στην ίδια κατεύθυνση με τους σύγχρονους ιστορικούς που με βάση τα νέα στοιχεία δεν αποδέχονται πλέον τη θέση των παλαιότερων για το θετικό συσχετισμό της «επανάστασης των τιμών» με την άνοδο του καπιταλισμού, ο Π. ασκεί κριτική και δεν αποδέχεται τη θέση του Ömer Lütji Barkan για το συσχετισμό της «επανάστασης των τιμών» με την «παρακμή» της οθωμανικής οικονομίας.

Η κρίση των δημόσιων οικονομικών, αλλά και γενικότερα της οικονομίας στην Αυτοκρατορία, όσον αφορά την ιστορία του χρήματος εκφράστηκε με τη μεγάλη υποτίμηση της αξίας του άσπρου το 1585/86 και στη συνέχεια την εξαφάνισή του από την αγορά μετά και το κλείσιμο των νομισματοκοπείων στα 1640 και 1650. Ο Π. εντοπίζει τα αίτια της όχι στην «επανάσταση των τιμών», αλλά στο τέλος της επέκτασης της Αυτοκρατορίας, στους πολέμους με τους Σαφεβίδες στην Ανατολή και τους Αψβούργους στη Δύση και στην αλ-

λαγή στην πολεμική τεχνολογία που είχε αποτέλεσμα τη μείωση της σημασίας του τιμαριωτικού στρατού, εξελίξεις που οδήγησαν τον κρατικό προϋπολογισμό σε μεγάλα ελλείμματα. Επιπλέον η θέση της Αυτοκρατορίας στο ενδιαμέσο της ιδιαίτερα έντονης το 16ο αι. μετακίνησης αργύρου από την Ευρώπη (στη μορφή μεγάλων «Groschen», «guruş») στην Ασία δυσχέραινε ιδιαίτερα τη νομισματική σταθερότητα. Αποτέλεσμα ήταν οι Οθωμανοί τη δεκαετία του 1580 να καταφύγουν σε μια μεγάλη υποτίμηση της αξίας του άσπρου (μειώνοντας την περιεκτικότητά του σε άργυρο), που έχασε κατά 100% την αξία του έναντι του δουκάτου. (Μια εξαιρετική λογοτεχνική περιγραφή της ατμόσφαιρας της υποτίμησης στην Κωνσταντινούπολη υπάρχει στο best-seller μυθιστόρημα του 1999 στην Τουρκία, στο «Το όνομά μου είναι κόκκινο» του αδερφού του Σ. Π., Ορχάν Παμούκ.) Οι παρεμβάσεις στο νόμισμα συνεχίστηκαν και το 17ο αι., αφού η κρίση των οικονομικών εντάθηκε λόγω των μεγάλων κοινωνικών αναταραχών, του τέλους της δημογραφικής ανόδου, των δυσκολιών στη συλλογή των φόρων και της μείωσης της παραγωγής αργύρου στα μεταλλεία. Σύμφωνα με τον Π. η πολιτική των υποτιμήσεων που ακολούθησαν οι Οθωμανοί την περίοδο αυτή πρέπει να ερμηνευθεί ως βραχυπρόθεσμη πολιτική εξασφάλισης εσόδων για το κράτος, προσωρινή «σανίδα σωτηρίας». Η δυνατότητα για μια μακροπρόθεσμη στρατηγική υποτίμησης σκόνταψε στην έντονη αντίδραση των μισθοδοτούμενων από το κράτος γενιτσάρων. Τελικά, βεβαίως, ο πλήρης ευτελισμός του άσπρου, το οποίο στα 1640 ζύγιζε μόλις 9,3 γρ., οδήγησε στην εξαφάνισή του από τις αγορές και τη μετατροπή του σε λογιστική μονάδα και μόνο. Και αφού το κράτος δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει την κατάσταση κόβοντας χάλκινα νομίσματα ή με άλλους τρόπους, στη θέση του άσπρου επικράτησαν πλήρως το 17ο αι. τα μεγάλα αργυρά νομίσματα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Η ανάγκη για νόμισμα μετά την εξαφάνιση

του άσπρου πήρε δραματικές διαστάσεις στα μέσα του 17ου αι., όταν επί 20 χρόνια περίπου έμποροι από τη Δυτική Ευρώπη παρατηρώντας το γεγονός έκοψαν και μετέφεραν ως μέσο πληρωμής, αλλά και ως εμπόρευμα στη συνέχεια στις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου περίπου 200 εκατομμύρια μικρά νομίσματα, ουσιαστικά χάλκινα με μια λεπτή επίστρωση αργύρου. Η κεντρική διοίκηση έσπευσε να επέμβει μόνο μετά το τέλος του Κρητικού πολέμου.

Η τέταρτη περίοδος (1690-1844) στην ιστορία του χρήματος στην Αυτοκρατορία, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει μέχρι και σήμερα το καθιερωμένο στην ιστοριογραφία μοντέλο της «παρακμής», χαρακτηρίζεται από τον Π. (σ. 174-221) περίοδος ειρήνης και επέκτασης του εμπορίου και της οικονομικής δραστηριότητας —μέχρι τα 1780 τουλάχιστον— και συνδέεται με τη γενικότερη ανασυγκρότηση της Αυτοκρατορίας. Η καλύτερη απόδειξη γι' αυτό στο πεδίο της ιστορίας του χρήματος, παράλληλα με την παρατηρούμενη εξισορρόπηση των προϋπολογισμών, είναι το νέο αργυρό οθωμανικό γρόσι (kuruş) και η επιτυχημένη εγκατάστασή του στις αγορές, τόσο ως μέσου ανταλλαγής όσο και ως λογιστικής μονάδας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έπαψε το ενδιαφέρον για τα ξένα νομίσματα. Τα πρώτα οθωμανικά μεγάλα αργυρά νομίσματα κόπηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1690 και ήταν επηρεασμένα από τις πολωνικές «ζολότες» που έφεραν στην Ανατολή Ολλανδοί έμποροι. Τα νομίσματα αυτά είχαν περιεκτικότητα 60% σε άργυρο και 40% σε χαλκό, κόβονταν με βάση το κλασικό ισλαμικό δράμι και το μεγαλύτερο ζύγιζε 19,2 γρ. Από το 1703 άρχισε να κόβεται ακόμα μεγαλύτερο γρόσι βάρους 25 γρ. Η ισοτιμία του νέου νομίσματος καθορίστηκε στους 40 παράδες και στα 120 άσπρα. Το νέο νόμισμα στηρίχθηκε και από την αύξηση της παραγωγής των μεταλλείων στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια, ενώ επιδιώχθηκε και η συγκέντρωση της νομισματοκοπίας στην πρωτεύουσα. Όσον αφορά το χρυσό συνε-

χρίστηκε και σ' αυτή την περίοδο η πολιτική του χρυσού νομίσματος που βασιζόταν στο δουκάτο· μεταξύ 1697 και 1728 κόπηκαν νέα χρυσά νομίσματα που ονομάζονταν «tuğralı», «cedid İstanbul», «zin-cirli», «findık» και «zer-i mahbub». Μια ακόμα εξέλιξη, που αφορά ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 18ου αι., ήταν η επέκταση της χρήσης των ομολογιών (süftece, havale) ακόμα και για τη μεταφορά των προσόδων από τους φόρους στην πρωτεύουσα.

Η περίοδος της δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας έληξε βίαια μετά τους ιδιαίτερα δαπανηρούς ρωσοτουρκικούς πολέμους, που το 1789 οδήγησαν το γρόσι σε μια μεγάλη μείωση της περιεκτικότητάς του σε άργυρο. Το κόστος των πολέμων, αλλά και των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων προκάλεσε εξαιρετικά μεγάλα ελλείμματα στον προϋπολογισμό στα 1820 και 1830. Την περίοδο αυτή, επισημαίνει ο Π., έλαβαν χώρα και οι πραγματικά μεγαλύτερες διαδοχικές υποτιμήσεις του νομίσματος στην ιστορία της Αυτοκρατορίας· μεταξύ 1808 και 1844 το γρόσι έχασε κατά 83% την περιεκτικότητά του σε άργυρο. Τεράστια ήταν και η επακόλουθη άνοδος των τιμών, την οποία ο Π. υπολογίζει σε 1.000% μεταξύ 1780 και 1850. Ο στόχος των υποτιμήσεων, σύμφωνα με τον Π., ήταν να εξασφαλιστούν βραχυπρόθεσμα έσοδα για το κράτος, αλλά το επακόλουθο κόστος τους ήταν εξαιρετικά δυσχερές, με κύρια συνέπεια την εσωτερική αντιπολίτευση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ακριβώς αυτή την περίοδο των υποτιμήσεων και ο Σουλτάνος Mahmud Β' επιχείρησε με επιτυχία την κατάργηση του σώματος των Γενιτσάρων («Ευτυχές Γεγονός», 1826). Μια άλλη πτυχή της κρίσιμης αυτής συγκυρίας ήταν η άνοδος μιας αστικής τάξης δανειστών του κράτους (οι λεγόμενοι «Τραπεζίτες του Γαλατά» στην τουρκική ιστοριογραφία), την οποία αποτελούσαν κυρίως Αρμένιοι, αλλά και Έλληνες, Εβραίοι και Λεβαντίνοι.

Η τελευταία περίοδος (σ. 222-242) στην ιστορία του χρήματος στην Οθωμα-

νική Αυτοκρατορία (1844-1918) σημάδεύεται από τις μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν με πρότυπο τη Δύση και από το άνοιγμα της οικονομίας της Αυτοκρατορίας στις παγκόσμιες αγορές, ύστερα και από την άνοδο του ευρωπαϊκού εμπορίου που προκάλεσε η Βιομηχανική Επανάσταση. Στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού η οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταβλήθηκε σταδιακά σε εξαγωγέα αγροτικών προϊόντων και εισαγωγέα-καταναλωτή βιομηχανικών προϊόντων· έχει υπολογιστεί ότι μεταξύ 1820 και 1914 το μέγεθος του εξωτερικού εμπορίου της αυξήθηκε 15 φορές. Αυτή η διαδικασία αύξησε ιδιαίτερα, σύμφωνα με τον Π., τη ζήτηση και τη χρήση του χρήματος. Στο θέμα αυτό οι χώρες της Δύσης, οι οποίες είχαν υιοθετήσει το δόγμα της ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας, για να αποτελεί αυτή εμπόδιο στην επέκταση της Ρωσίας, άρχισαν να ζητούν ως προϋπόθεση για να προχωρήσουν σε εμπορικές σχέσεις, επενδύσεις και δάνεια προς την Αυτοκρατορία να παραιτηθούν οι Οθωμανοί από την πολιτική των υποτιμήσεων και να εγκαθιδρυθεί ένα σταθερό νομισματικό σύστημα. Πραγματικά η Αυτοκρατορία προχώρησε το 1843 στην εφαρμογή του διμεταλλικού νομισματικού συστήματος κόβοντας χρυσές λίρες και αργυρά γρόσια· μέχρι και το 1922, 100 γρόσια ισοδυναμούσαν με μία λίρα και η σχέση χρυσού - αργύρου ορίστηκε σε 15,09. Επιπλέον κυκλοφόρησαν και χάλκινα νομίσματα 5, 10 και 20 παράδων. Παρ' όλ' αυτά, αυτή η νομισματική σταθερότητα δε συνεπαγόταν και δημοσιονομική σταθερότητα. Για να αντιμετωπίσουν τα ελλείμματα χωρίς να προσφύγουν σε υποτίμηση, οι κυβερνώντες της Αυτοκρατορίας κατέφυγαν το 1840 στην κυκλοφορία χαρτονομισμάτων (kaime), τα οποία, ωστόσο, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο αντιμετώπισαν πληθωριστικές πιέσεις και αποσύρθηκαν. Μια άλλη λύση ήταν ο δανεισμός από τις τράπεζες που άρχισαν από τα 1844 να ιδρύονται στην Αυτοκρατορία και κυρίως τα εξωτερικά δάνεια, στα οποία οι

Οθωμανοί κατέφυγαν από την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου με εγγυητή στην αρχή την Αγγλία. Το 1875/76 το εξωτερικό χρέος είχε φτάσει τα 200 εκατομμύρια στερλίνες, με αποτέλεσμα τη διαπραγμάτευσή του στο μισό και την εγκαθίδρυση εξωτερικού ελέγχου, ώστε να εξασφαλιστεί η πληρωμή του. Προς το τέλος του αιώνα οι Οθωμανοί κατέφυγαν και πάλι σε δανεισμό, με αποτέλεσμα στις αρχές του Μεγάλου Πολέμου το εξωτερικό χρέος να φτάσει και πάλι στα επίπεδα του 1870. Νωρίτερα, το 1881, ακολουθώντας αναπόφευκτα τη διεθνή στροφή προς το χρυσό, εγκατέλειψαν το διμεταλλισμό, αν και όχι τελείως, καθώς ο άργυρος εξακολούθησε να κυκλοφορεί στη χώρα μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Π. φτάνει στο συμπέρασμα ότι οι εξελίξεις αυτές στο πεδίο του χρήματος ανταποκρίθηκαν ως ένα βαθμό στη ζήτηση χρήματος που δημιούργησε τον 19ο αι. η άνοδος της παραγωγής και των εσόδων.

Σε μια σύντομη αποτίμηση της εργασίας του Π. νομίζω ότι πρέπει να επισημανθεί και πάλι η θετική αξία της συνολικότητας που προσφέρει στην ιστοριογραφική προοπτική. Είναι, νομίζω, ευλογία για τον ιστορικό να διαθέτει μια τέτοια διαχρονική αποτίμηση των νομισματικών και γενικότερα των χρηματικών μεγεθών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φυσικά αυτό δε σημαίνει ότι οι ιστορικοί θα πρέπει να παραιτηθούν στο εξής από την προσεκτική, επιφυλακτική και περισσότερο ακόμα αναλυτική αξιολόγηση των νομισματικών δεδομένων που συναντούν στις πηγές. Είναι μάλλον βέβαιο ότι το «μοντέλο» και οι πίνακες του Π. και δε θα μπορούν να εφαρμοστούν σε κάθε επιμέρους ιστορική περίπτωση και θα χρήζουν συμπληρώσεων ή και αναθεωρήσεων με βάση νέα

δεδομένα που θα έρθουν στο φως. Η αξία τους είναι περισσότερο συνθετική, επιτρέπουν να γίνει πιο συγκεκριμένη μια γενική εικόνα της ιστορικής κίνησης, η οποία στη συνέχεια μπορεί να δοκιμαστεί ξανά και ξανά με βάση τα εμπειρικά δεδομένα. Και φυσικά χρειαζόταν ίσως ακόμα περισσότερη ανάλυση για καθεμιά από τις ειδικότερες περιόδους της ιστορίας του χρήματος, οι οποίες αναγκαστικά σε ένα συνθετικό έργο μένουν ελλιπείς για χάρη της γενικής ισορροπίας (π.χ. ο 19ος αι. στριμώχνεται σε περίπου 50 σ.). Επιπλέον, νομίζω ότι θα έπρεπε να αναπτυχθεί και μια άλλη διάσταση στην ιστορία του χρήματος, η οποία λείπει στο έργο του Π., χωρίς ωστόσο να λείπει ο προβληματισμός γι' αυτή: αναφέρομαι στη «μη κρατική» διάσταση, τη διάσταση της ιστορίας «από τα κάτω», που αφορά τη χρήση του νομίσματος από τους καθημερινούς ανθρώπους, τη διαδικασία του εκχρηματισμού, τους μηχανισμούς της πίστωσης, της αποθησαύρισης και την κυκλοφορία του κίβδηλου νομίσματος. Μια τουρκική λαϊκή παροιμία λέει ότι το χρήμα «είναι στο στόμα του λιονταριού» (βγαίνει με πολύ κόπο): είναι, νομίζω, βέβαιο ότι η εργασία του Π. θα αποτελέσει βάση και ερέθισμα για τέτοιες μελέτες που θα εξηγούν και τη σχέση των καθημερινών ανθρώπων με το χρήμα που περιγράφει η παραπάνω παροιμία. Και σίγουρα απαραίτητο εργαλείο γι' αυτές θα είναι και η νέα εργασία του Π., που αναμένεται σύντομα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αναφέρεται στην ιστορία των τιμών, των μισθών και των περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, πάλι με την ίδια ιστορική προοπτική της μακράς διάρκειας μεταξύ του 15ου αι. και των αρχών του 20ού.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ